Археологічні дослідження Львівського університету Вип.7. 2004. С.257-269.

Archaeological research of L'viv University Vol. 7. 2004. P.257-269.

УДК 903.4 (477.42) "09/10"

Василь РУДИЙ

СЕЛИЩА ДРЕВЛЯН НА ЖИТОМИРЩИНІ (За матеріалами досліджень 1999 року)

На основі археологічних пам'яток, виявлених поблизу сучасних населених пунктів Васьковичі Коростенського та Ігнатпіль Овруцького районів, з'ясовано розвиток древлянських селищ, особливості їх топографії, величину, основні риси житлового будівництва та інші елементи матеріальної культури, господарства жителів X-XI ст. Показано спільні риси культури місцевих мешканців з культурою населення у Прикарпатті та Західній Волині.

Ключові слова: древлянські селища, елементи матеріальної культури, місцеві мешканці.

Археологічні дослідження, проведені протягом останніх десятиліть на території Житомирщини, дають підстави вважати, що цей район належав до найбільш густонаселених та економічно розвинутих регіонів Київської Русі як на етапі її централізованого існування, так і в період роздробленості.

Вже наприкінці X ст. Житомирщина була вкрита густою мережею населених пунктів (городів, городищ, селищ), які розташовувалися на берегах Тетерева, Случі, Ужа, Ірші, а також значно менших річок – Жерева, Лозниці, Словечни, Шістені та ін. Літописці називають серед древлянських городів не тільки Іскоростень (сучасний Коростень)[1] та Вручий (сучасний Овруч),[2] а й Возвягль (Новоград-Волинський),[3] Здвижень (с. Здвижка Коростишівського району),[4] Городеськ (с. Городське Коростишівського району),[5] Ушеськ (с. Ушомир Коростенського району)[6].

Досі селища залишаються слабо вивченими пам'ятками давньоруського періоду. Немає ґрунтовної праці, де були б проаналізовані як

[1] Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989. С. 24, 30, 33-35, 236.
[2] Там само. С.44, 45, 294, 295, 297, 345, 346, 350, 353, 354, 358, 359, 368, 418.
[3] Там само. С. 416, 417.
[4] Там само. С. 149, 236.
[5] Там само. С. 416, 417.
[6] Там само. С. 230, 236.

© Рудий В., 2004.

загальні закономірності, так і особливості розвитку сільського населення в територіальному і хронологічному аспектах.

Предметом статті є характеристика древлянських селищ, виявлених під час археологічних досліджень на території сучасних сіл Васьковичі Коростенського та Ігнатпіль Овруцького районів.

Результати досліджень цих давньоруських пам'яток дають змогу з'ясувати розвиток селищ, особливості їх топографії, величину, основні риси житлового будівництва та інших елементів матеріальної культури, господарства його жителів, спільні риси з культурою ранньослов'янського та давньоруського населення в Прикарпатті, Подністров'ї, Побужжі, Західній Волині.

Село Васьковичі знаходиться на відстані 10 км на північ від м. Коростень. У східній околиці сучасного села, на лівому березі р. Шістень, в урочищі "Біля Савки" досліджено древлянське селище. Воно підноситься на 8 м над рівнем долини і займає площу майже 800 кв. м. Селище було малозабудоване, культурний шар украй бідний, лише де-не-де глибокою оранкою на поверхню викинуто черепки посуду, грудочки обпаленої глини, шлак. Перед нами постало звичайне селище з побутовими речами, залишками заглиблених і наземних будівель. Мешканці не вели складного домашнього господарства; тут працювали ремісники-металурги, що виплавляли залізо з болотної руди, яку добували в долині р. Шістень, що впадає в р. Уж. Лише у південно-східній частині селища, що прилягає до долини річки, виявлено залишки трьох споруд на відстані 15-40 м одна від одної. Вони утворювали своєрідну вуличку, котра йшла по схилу берегової тераси паралельно руслу річки. Це були півземлянки (одне житло та дві залізоплавильні майстерні-житла), заглиблені не тільки у верхній піщаний ґрунт, а й у глину. Сьогодні глибина ям становить 0,6-0,9 м. Інші споруди були наземні та зруйновані частою оранкою.

Житло було підквадратної форми розмірами 4 х 3 м, глибина його становила 0,8 м від сучасної поверхні, тобто використовувалося невеликою сім'єю. Відтворити вигляд наземної частини важко. Тут можливі два варіанти: невисокі стінки з балок були покладені "на зруб" або ж крокви двосхилого даху впирались у землю, тобто житло не мало дерев'яних стін і стелі. Дах міг бути перекритий соломою, травою, землею. Стінки ями переважно прямі, дно нерівне. На материковому останці при східній стінці ями було скупчення каменів та глини із розвалу печі. Деякі з них обпалені з одного боку. Серед розвалу простежувалися прошарки попелу, дрібні вуглики, куски залізного шлаку, фраґменти восьми горщиків. Посуд дещо відрізнявся між собою складом керамічної маси, формою. Серед горщиків є

кілька грубостінних, виготовлених зі значною домішкою дрібного піску, зі слабо опуклим бочком та косо зрізаним краєм вінчика. Деякі горщики мають досконаліше оформлений вінчик завдяки рівчику з внутрішнього боку і валику знизу із зовнішнього боку. У житлі знайдено уламки кількох тонкостінних посудин, виготовлених на швидкообертовому колі. Був один горщик, що мав діаметр вінець до 24 см. Діаметр днища становив до 8 см. Посуд орнаментовано хвилястими та прямими лініями. Під вінцями окремих горщиків прослідковувалися вертикальні та горизонтальні насічки (рис. 1-2).

Не менш цікавими є інші споруди. Без сумніву, у них не тільки мешкали, але й займалися виробництвом. Від одного житла-майстерні, яке знаходиться на відстані 44 м на захід від уже описаного, залишилося заглиблення площею приблизно 20 кв. м. Воно округле, глибина від сучасної поверхні становить 0,9 м.

У культурному шарі споруди містився шлак, криця, камінь, який використовувався для спорудження залізоплавильного горна. У майстерні були фрагменти миски, майже десять горщиків, уламок залізоплавильного сопла із внутрішнім діаметром до 3 см. Миска мала висоту стінок до 3 см. (Рис. 1:3). Горщики з косо зрізаним краєм вінчиків орнаментовані хвилястими та прямими лініями. Діаметри днищ посудин становили 7-8 см. (Рис. 3). Крім того, в майстерні виявлено кістки, ікла та зуби диких тварин (кабана, вовка).

У центральній частині споруди збереглося підвищення із залишками залізоплавильного горна – скупчення масивних і зміщених з первісного положення глибокою оранкою кусків криці, шлаку, каменів, глиняної вимазки. Скупчення займало площу 2 х 1,5 м і мало товщину до 0,4 м. Більшість кусків глини, камінь випалені до яскраво-червоного кольору, на багатьох з них на поверхні залишилися сліди залізного шлаку, сажі. Стан збереження не дає змоги з'ясувати конструктивні особливості горна. Тут могла бути лише одна така ремісничa установка. Про це свідчить той факт, що материк випалений в одному місці, хоч без чітко окреслених контурів. До складу металургійної установки входила овальна яма розмірами 0,8 х 1 м з переважно прямими стінками та заокругленим дном. Вхід до ями у вигляді похилої стінки знаходився з протилежної від горна сторони. Яма, мабуть, була частково перекрита з боку горна дерев'яними балками, на які було покладено шар глини. Глиняна площадка сильно випалилася. В ямі була чорна, змішана з деревним вугіллям, каменем та глиняною вимазкою, земля. На дні лежали куски залізного шлаку вагою кілька кілограмів.

Наступна залізоплавильна майстерня знаходиться на відстані 12 м західніше від першої, за лінією схід-захід. Вона прямокутна, площею

12 кв. м, заглиблена в ґрунт до 0,6 м, дно нерівне. Плавлення заліза відбувалося у центральній частині, про що свідчить ділянка випаленої до цеглястого стану долівки. Діаметр основи горна становив 0,8 м. У процесі плавки утворилися куски шлаку півсферичної форми діаметром 15 см і вагою до 2 кг. Таких півсферичних кусків налічувалося 12 одиниць. Вони містилися в заглибленні прямокутної форми у східній частині споруди. У майстерні за час існування побито майже 15 посудин. Це горщики різних розмірів, в основному, сірого кольору; є уламок кубка або чаші. Крім того, знайдено брусок для точіння ножів та кіс.

Горщики виготовлені на ручному гончарному колі. Більшість з них грубостінні, глина з домішкою дрібного піску, помірно роздутий бочок. Лише деякі мали сильно роздуті стінки, низьку глибоку шийку, дещо потовщений вінчик із заокругленим чи косо зрізаним краєм. Посуд орнаментований хвилястими та прямими лініями у верхній частині. (Рис. 6).

На відстані 4 км на північ від с. Васьковичі знаходиться населений пункт Ігнатпіль. У північній околиці сучасного села на невисокому правому березі р. Лозниця, що впадає в р. Жерев, знаходиться древлянське селище. Воно розташоване на піщаній дюні, що має довжину із заходу на схід 200 м, а ширину з півночі на південь – 80 м. Селище зруйноване частою оранкою, ґрунтовою дорогою, що проходить з півночі на південь.

Північна частина дюни поросла лісом, що значно утруднює визначення розмірів ранньосередньовічної пам'ятки. На поверхні дослідженої площі виявлено залишки жител та залізоплавильних майстерень у вигляді уламків посуду, півсферичних кусків шлаку вагою до 1,5 кг, криці, глиняної вимазки, вугликів. У західній частині дюни на східному березі невеликого сільського ставу, що утворює р. Лозниця, досліджено заглиблену до 0,6 м півземлянку з нерівною долівкою.

Споруда була майже прямокутна і мала розміри 5 х 4 м. Відтворити вигляд наземної частини важко. Дах міг бути двосхилий. Інтер'єр житла був невибагливий. Посередині на невеликому підвищенні стояв глиняний черінь для вогнища чи примітивної печі без димоходу. Зараз це завал зі спресованих від часу і ваги шматків обпаленої глини. З хатнього інвентарю колишніх господарів залишилися черепки від п'ятнадцяти горщиків, виготовлених з допомогою гончарного круга, який обертався повільно і не забезпечував однакової товщини стінок.

Горщики здебільшого грубостінні, виготовлені з глини із незначною домішкою піску. Посуд випалювався за невисокої температури на відкритих вогнищах, про що свідчать чорні на зламі, тобто слабо обпалені стінки. Естетичний вигляд забезпечувався хвилястою чи прямолінійною стрічкою

з кількох заглиблених ліній. (Рис. 4-5). Однак переважно горщики не орнаментували. Імовірно, що оздоблений посуд виготовляли у кожному селищі, якщо була потреба. Можливо, що і форма, й орнамент певною мірою були зумовлені недосконалим гончарним пристроєм – майстер повільно обертав круг рукою. Траплялися тут тонкостінні горщики зі складною конфігурацією вінець у вигляді потовщення – валика на зовнішньому краї. Виготовлення таких горщиків вимагало певної професійної майстерності, головне – досконалішого гончарного верстата. Цей посуд гончарі обмінювали чи продавали мешканцям навколишніх поселень. Крім того, у житлі виявлено шматки шлаку, криці, вуглики. Окремі куски шлаку важили до двох кілограмів. Отже, у житлі також плавили залізо.

Скільки часу існували селища в Ігнатполі чи Васьковичах? Вік житла можна визначити за кількістю пошкодженого посуду, що знайдено у ньому (у цих випадках 10-20 посудин). Якщо врахувати, що мисок, чарок, крім окремих випадків, майже не було, а горщиками користувалися постійно, вони часто виходили з ужитку, то вік жител налічує декілька десятків років. Саме стільки витримувало його дерев'яне перекриття. Опріч того, мешканців селищ дуже турбували гризуни, які розносили хвороби і змушували залишати селище. Зрозуміло, розрахунки тривалості існування жител є приблизними.

Після певного періоду проживання люди залишали селища, забравши найцінніші речі. Очевидним є те, що люди далеко не відходили від старих місць. Мешканці описаних селищ покинули їх на зламі XI-XII ст. і оселилися поблизу, можливо, нинішніх сіл Васьковичі та Ігнатпіль.

За особливостями житлового будівництва і складом побутових речей, зокрема глиняного посуду, древлянські селища схожі до раніше досліджених селищ у Західному Побужжі, Прикарпатті, Посянні, Наддністрянщині та інших землях Київської Русі.[7]

Отримані матеріали дають змогу вважати, що селища мали ремісничий характер й існували в X-XI ст. Їхні жителі виготовляли посуд, виплавляли залізо з болотної руди. Причиною розвитку останньої галузі виробництва була велика кількість високоякісної сировини, яку брали з долини рік Шістень та Лозниця. Питання технічної сторони виплавки заліза (добування сировини, конструкція горнів і т. ін.) у загальних рисах з'ясовані

[7] Пастернак Я. Старий Галич. Краків-Львів, 1944. С. 190; Каргер М. К. Древний Киев. Москва-Ленинград, 1958. Т. 1. С. 415; Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. Київ, 1962. Т. 12. С. 49; Ратич О. О. Результати дослідження давньоруського городища Замчища в м. Судова Вишня Львівської області в 1957-1959 рр. // МДАПВ. Київ, 1962. Вип. 4. С. 111; Малевская М. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. Москва, 1969. Вып. 120. С. 3-10; Kunysz A. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na terenie Sanoka i okolicy // SROA za r. 1962. Rzeszow, 1962. S. 25-27.

в історичній літературі.[8] Складною залишається проблема соціального характеру залізодобувного виробництва, тобто чи мало воно характер домашнього виробництва, чи стало вже професійним, працювало на ринок. Відомо, що натуральне господарство, яке було основою ранньосередньовічної економіки, передбачало різні види діяльності. Ремесло у межах натурального господарства інколи називають домашнім або кустарним. Домашнє ремесло, на думку дослідників, передувало професійному.[9] Організаційно воно вписувалось у натуральне господарство великого колективу, зокрема патріархальної сім'ї. Безперечно, домашнє ремесло – це специфічна діяльність, але спочатку не пов'язана із суспільним поділом праці. Мабуть, залізоробне ремесло в давньоруських селищах поблизу сучасних сіл Васьковичі, Ігнатпіль набуло вже професійних рис, тобто виробник і його сім'я існували завдяки реалізації власної продукції. Однак масштаби цієї професійної діяльності не були значними, оскільки ринок залишався вузьким, охоплював лише певну частину древлянської землі (околиці Іскоростеня). Загалом, це селянське ремесло, судячи з описаних матеріалів, а також даних досліджень в інших землях Київської Русі, розвивалося протягом тривалого часу і нагромадило певний досвід.[10]

Зрозуміло, що неповне вивчення території цього краю не дає розгорну-тої картини залізоплавильної справи та виробництва заліза. У майбутньому вчені Житомирщини звернуть увагу на висвітлення цієї галузі ремесла і на основі масштабного дослідження регіону дадуть вичерпну оцінку проблемам соціального характеру залізодобувного виробництва, розкриють зв'язок його виробників із жителями городів Іскоростень та Вручий.

[8] Колчин Б. А. Черная металургия й металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1953. № 32. С. 45-51; Колчин Б. А. Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село. Москва, 1985. С. 244-248; Plaskowski J. Wczesnosłowianska technologia żelaza na terenie Małopolski // AAC. 1986. T. 25. S. 149-176.

[9] Щапова Л. Ю. Об особенностях древнерусского ремесла // Древности славян й Руси. Москва, 1988. С. 175-179.

[10] Plaskowski J. Wczesnosłowianska technologia żelaza... S. 149-176; Пелещишин М. А. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології. Львів, 1996. С. 84-92; Колчин Б. А. Ремесло... С. 244-248.

Vasil RUDYJ

SETTLEMENTS OF DREVLYAN ON THE TERRITORY OF ZHYTOMYR (In accordance with the rescarch materials, 1999)

Archeological finds discovered near the villages Vas'kovychi of Korostyanskiy district and Ihnatpil' of Ovrutskiy distrikt speak about the settlements of drevlyan in the X-XI centuries, their size, the peculiarities of the topography and the elements of material culture. We could trace common features of the culture of local people with the culture of those who inhabit Prykarpatya and Western Volyn'.

Key words: the settlements of drevlyan, the elements of material culture, of local people.

Стаття надійшла до редколегії 02.04.2004
Прийнята до друку 03.09.2004

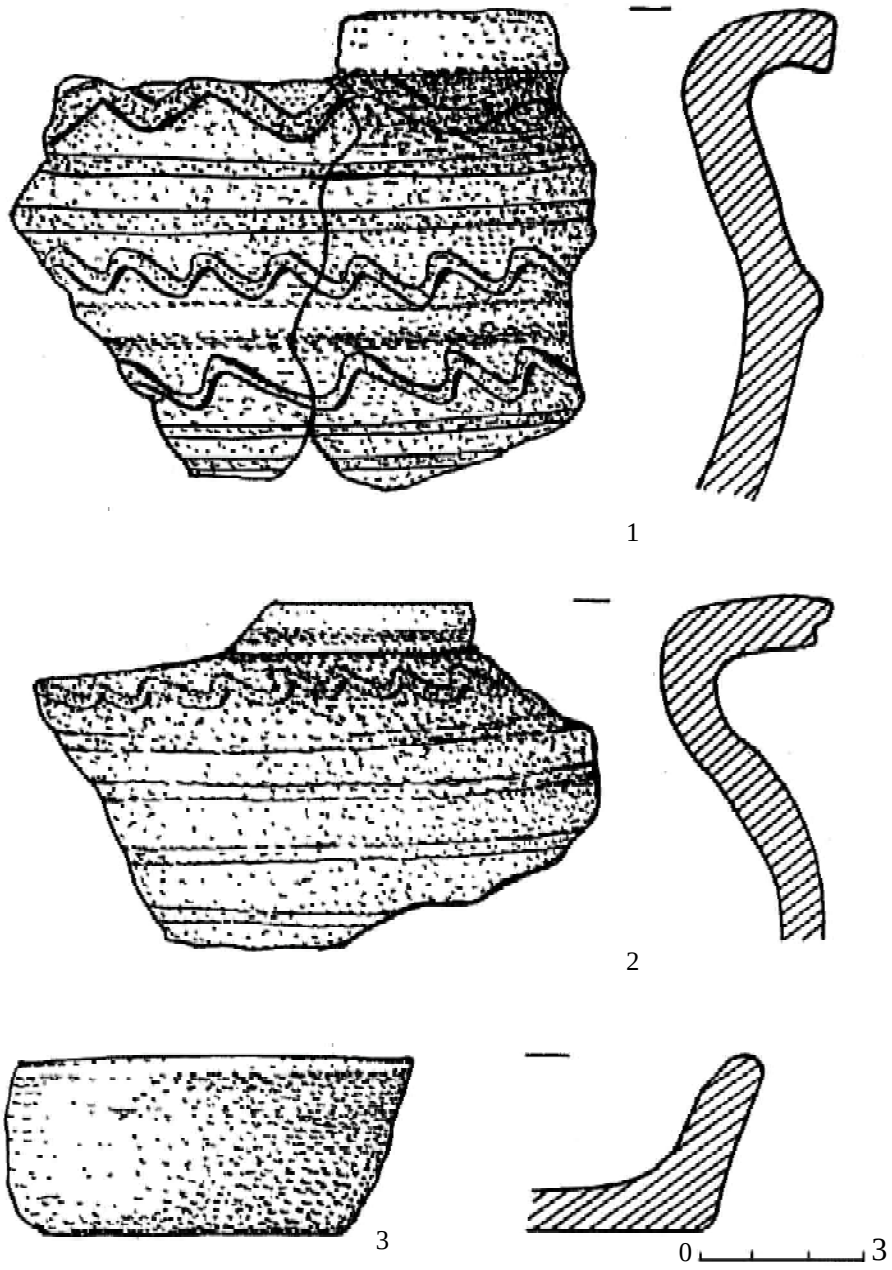

Рис. 1. Кераміка з древлянського житла з поселення
поблизу с. Васьковичі.

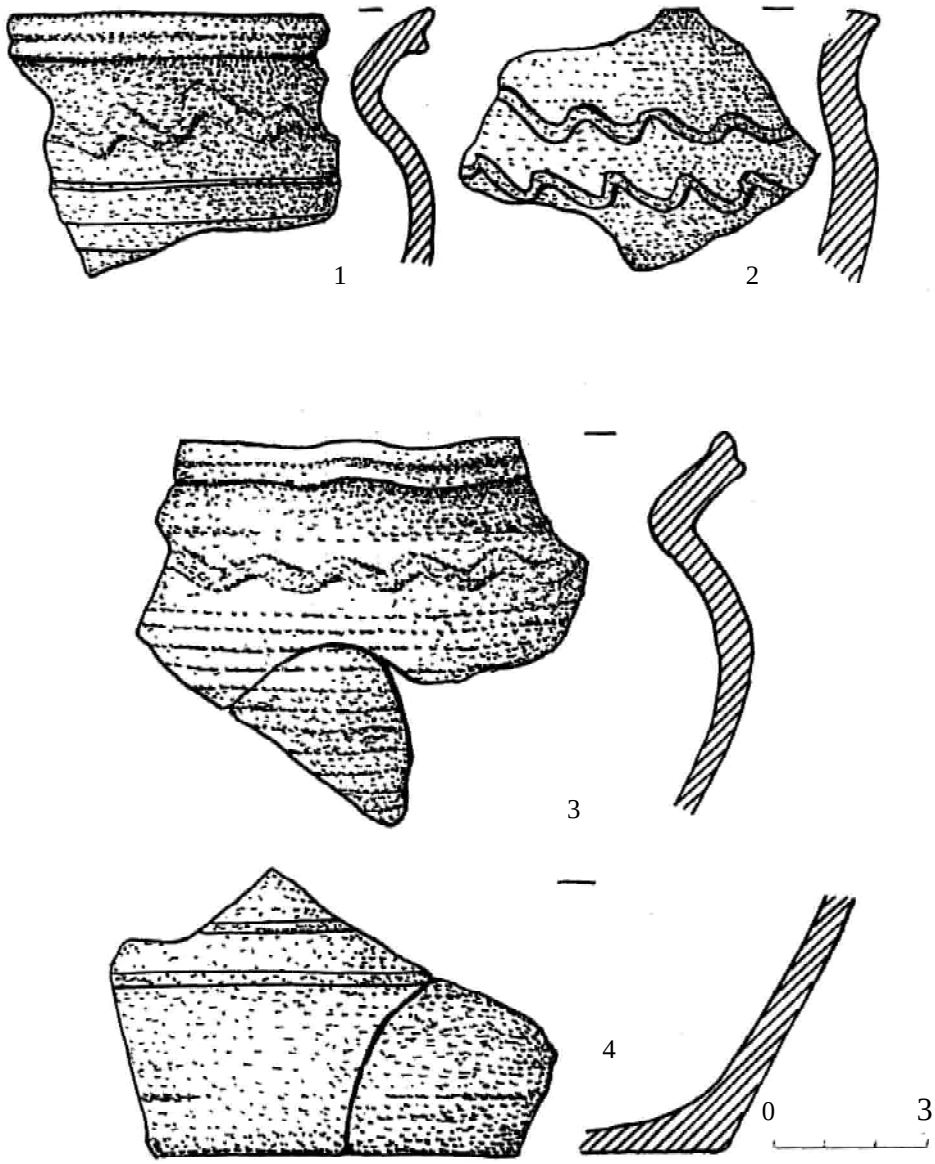

Рис. 2. Кераміка з древлянського житла з поселення поблизу с. Васьковичі.

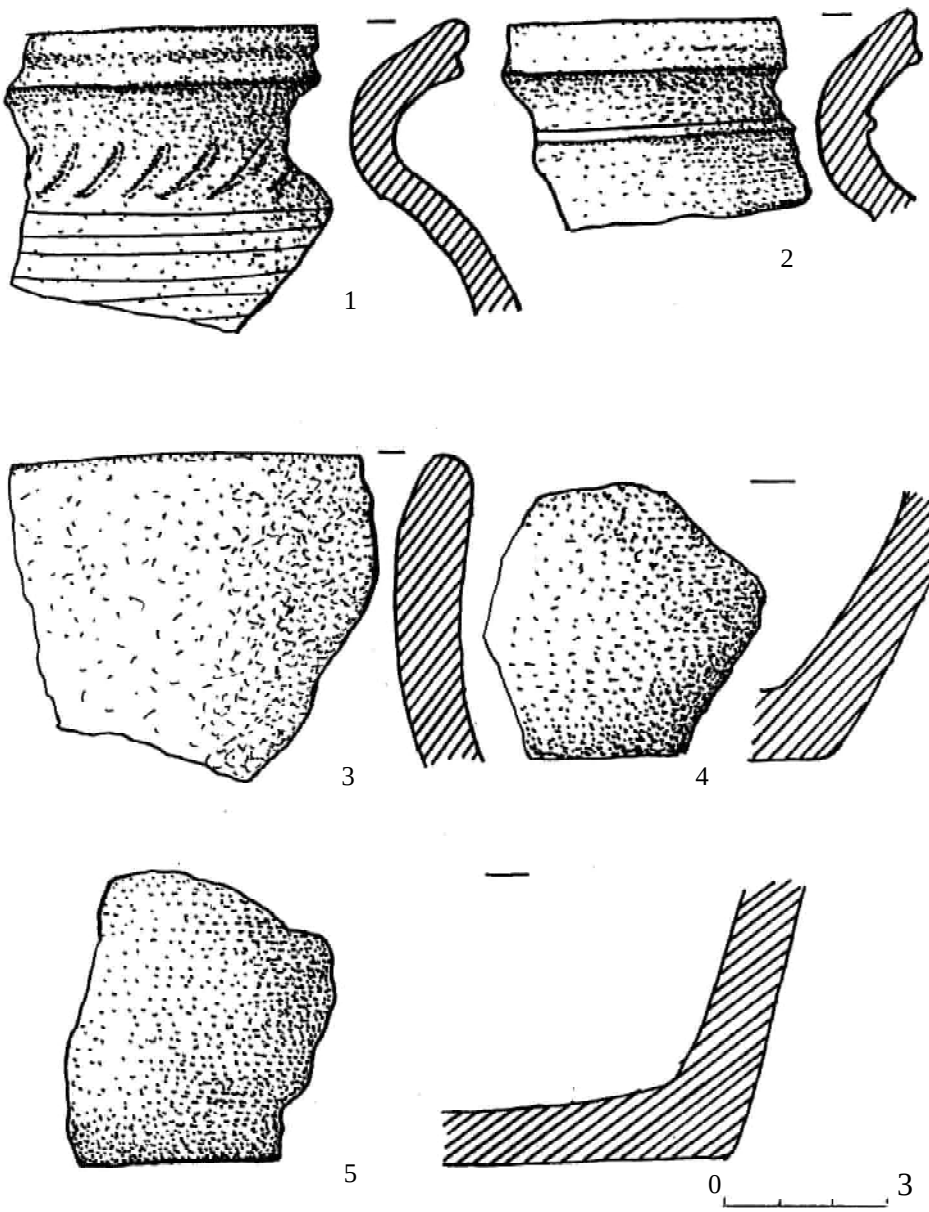

Рис. 3. Кераміка з древлянського житла з поселення
поблизу с. Васьковичі.

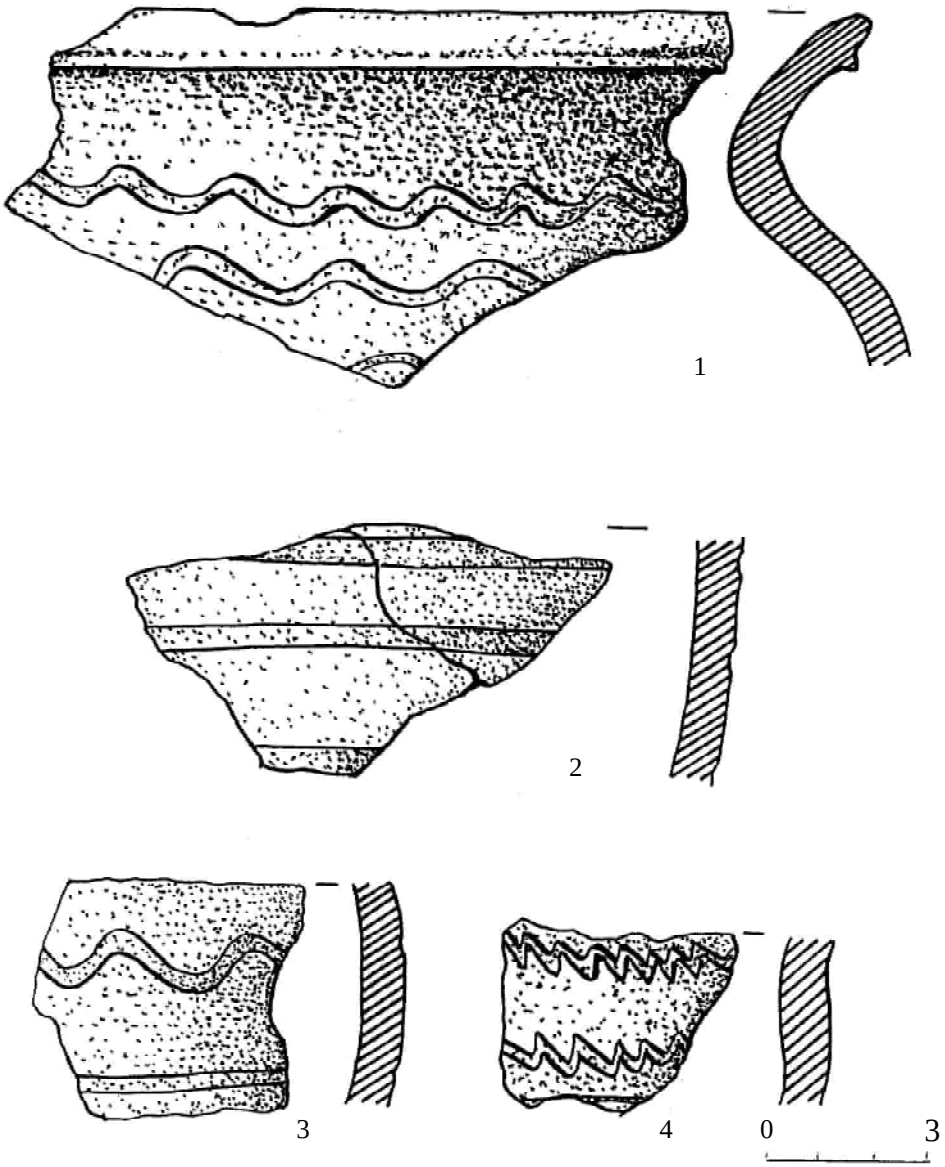

Рис. 4. Кераміка з древлянського житла з поселення
поблизу с. Ігнатпіль.

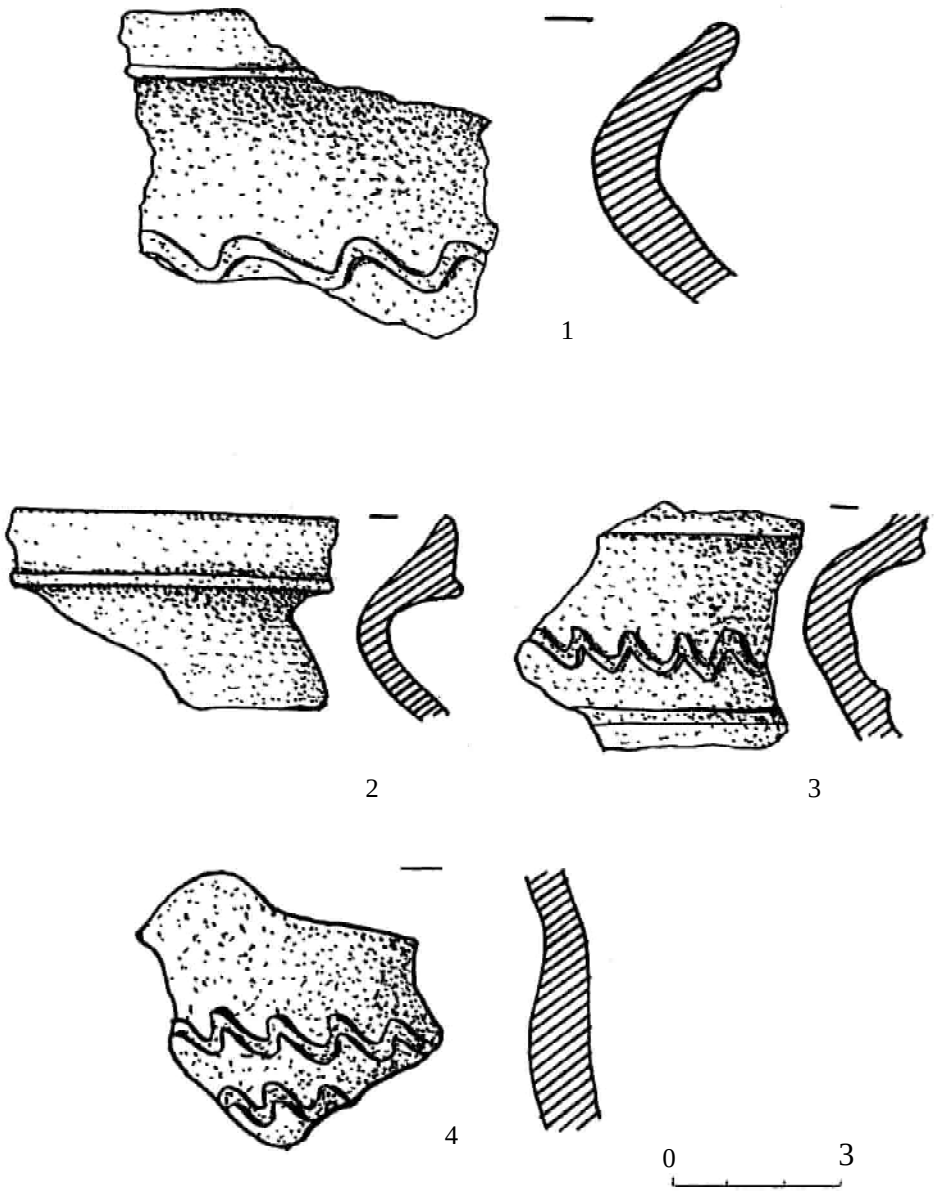

Рис. 5. Кераміка з древлянського житла з поселення
поблизу с. Ігнатпіль.

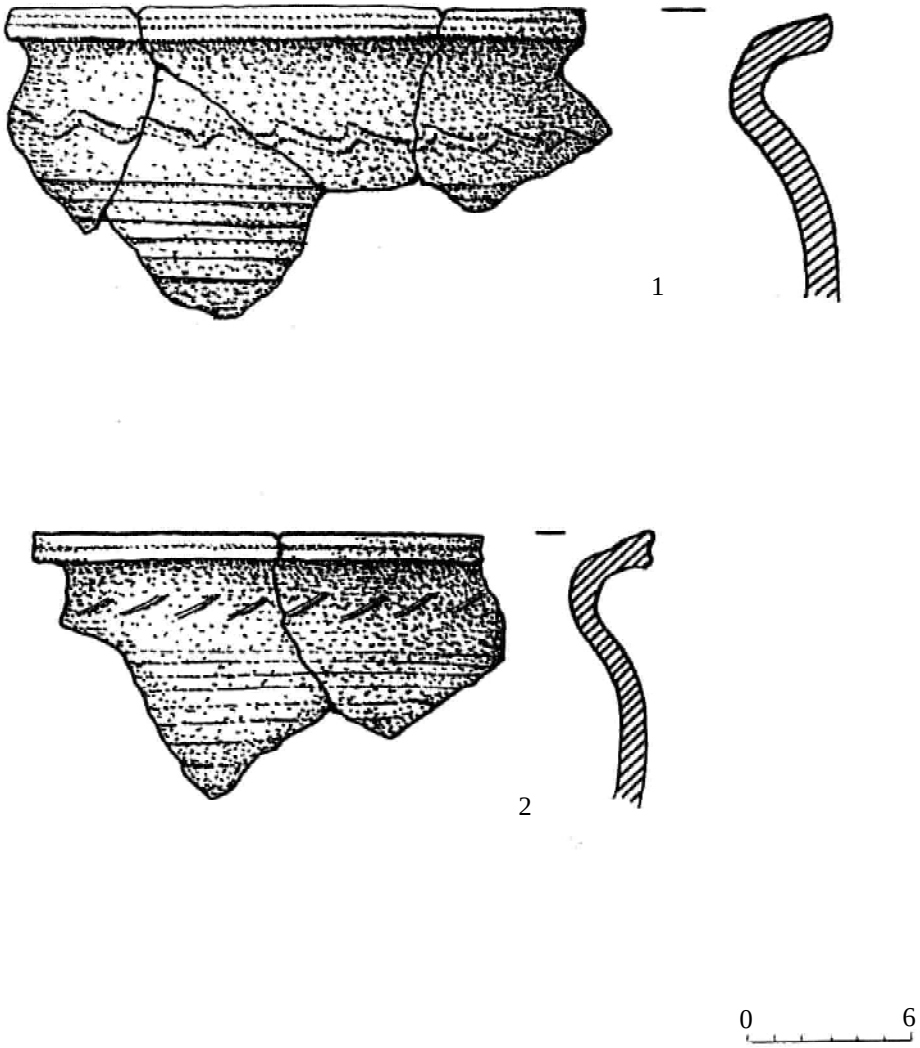

Рис. 6. Кераміка з древлянського житла з поселення
поблизу с. Васьковичі.